

Anna Kaczmarek

Wojewódzki Inspektorat Ochrony

Środowiska w Rzeszowie

anna_kaczmarek@interia.pl

Alicja Zemanek

Ogród Botaniczny – Muzeum

Instytut Botaniki, Wydział Biologii

Uniwersytet Jagielloński

alicja.zemanek@uj.edu.pl

Received: 11.07.2019

Reviewed: 25.07.2019

MOTYWY ROŚLINNE W KOŚCIOŁACH I CERKWIACH MIASTA I GMINY ZAGÓRZ (WOJEWÓDZTWO PODKARPACKIE)

Floral motifs in the Catholic and Orthodox churches of the town
and commune of Zagórz (Podkarpackie voivodeship)

Abstract: There is rich plant ornamentation, partly only examined by botanists and art historians, in the sacral architecture of southern and western Europe. Interdisciplinary research of this type is rare in Poland. The article presents the results of the first inventory of plant motifs in the temples of the town and the commune of Zagórz in south-eastern Poland. 17 objects were examined, including 13 Roman Catholic churches and 2 Uniate and 2 Orthodox churches. Photographic documentation of ornaments was made, and on its basis a database of 479 records was prepared. Of 318 floral motifs possible to identify the 11 plant species, 14 genera, and 4 plant families were found. The most common plants in ornamentation were: bear's breech *Acanthus* sp. and grapevine *Vitis vinifera* L. The richest in botanical motifs was the Sanctuary of the Mother of New Life in Zagórz, in which 74 ornaments were identified, and among them – 16 plant taxa.

Key words: sacral architecture, „cultural floristics”, plant ornaments, plant symbolism, Zagórz town and commune.

Rośliny odgrywały od najdawniejszych czasów dużą rolę w życiu człowieka jako źródło pokarmu i wielu innych dóbr, a także przeżyć estetycznych. Toteż we wszystkich kulturach przez tysiące lat traktowane były jako święte i miały ważne miejsce w duchowości oraz w ludowych obrzędach (Zemanek A., Zemanek B. 2005). Wiele z nich przedstawiano w świątyniach. W czasach nowożytnych stały się ważnymi elementami dzieł sztuki, zwłaszcza w okresie renesansu, manieryzmu i w 2. połowie XIX w., kiedy wydawano specjalne albumy z realistycznymi rycinami gatunków, przeznaczone dla artystów. W świątyniach różnych wyznań na całym świecie można podziwiać mniej lub bardziej realistyczne wyobrażenia roślin mających znaczenie w symbolice sakralnej oraz pełniących funkcje ozdobne. Europejskie dziedzictwo „artystycznej flory” jest bardzo bogate, zapewne również i w Polsce, gdzie istnieje ogromna liczba kościołów, a także wiele

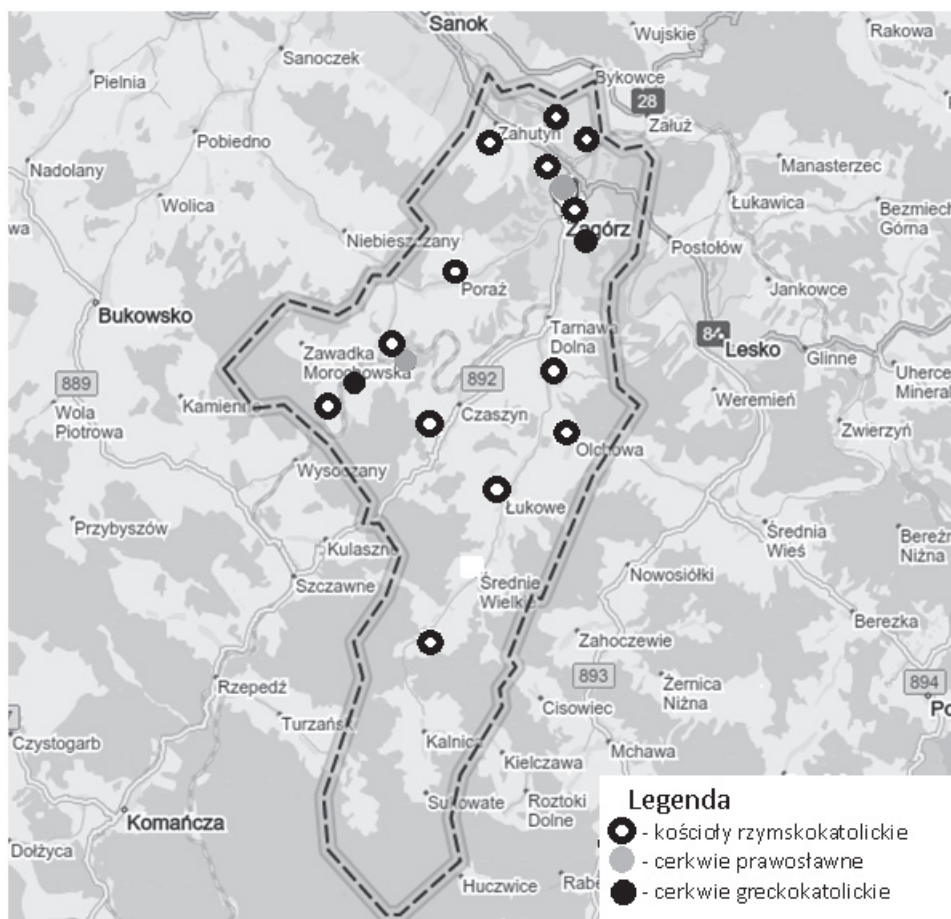
cerkwi. Interdyscyplinarna refleksja naukowa na pograniczu botaniki i sztuki nad artystycznymi przedstawieniami roślinnymi nie jest częsta. Wynika to po części z trudności tego typu interpretacji, obarczonej pewną dozą niepewności wynikającej z konieczności oznaczania gatunków na podstawie ich obrazów, rzeźb, czy innych przedstawień. Dlatego do uzyskanych wyników analiz trzeba zawsze podchodzić krytycznie. Inspiracją do podjęcia interdyscyplinarnych badań na pograniczu botaniki i sztuki był udział Muzeum Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w międzynarodowym projekcie „Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe” zakończonym wystawą w 2008 r. oraz publikacją (Morel, Mercuri red. 2009). Okazało się wówczas, jak niewiele danych posiadamy z Polski. Dla wypełnienia tej luki podjęto inicjatywę wykonania cyklu prac magisterskich, poświęconych ornamentyce roślinnej w budownictwie sakralnym i świeckim, spośród których dotychczas jedna ukazała się w druku (Będkowska, Zemanek 2016). Artykuł niniejszy przedstawia wyniki następnej pracy z tego cyklu.

Celem opracowania jest przedstawienie wyników inwentaryzacji motywów roślinnych w wystroju obiektów sakralnych miasta i gminy Zagórz w południowo-wschodniej Polsce. Ponieważ jest to pierwsze opracowanie z zakresu „florystyki kulturowej” na tym obszarze, chodziło o stwierdzenie, w jakich kościołach i cerkwiach występują przedstawienia roślin, czy istnieje możliwość ich botanicznego oznaczenia, a jeśli tak – czy wzorowane były na miejscowej florze, czy raczej na dawnych roślinach sakralnych pochodzących z południowych regionów. Artykuł nie porusza zagadnień z historii sztuki – reprezentuje przyrodnicze spojrzenie na zdobnictwo artystyczne. Z zagadnień humanistycznych, oprócz ogólnych opisów świątyń, przypomniano jedynie „symbolikę florystyczną” funkcjonującą od dawna w kulturze.

1. Zakres i obszar badań oraz informacje historyczne

Zbadano 17 obiektów sakralnych, w tym 13 kościołów rzymskokatolickich i 4 cerkwie (2 greckokatolickie i 2 prawosławne). Obiekty te, wzniesione w różnych latach, reprezentowały kilka stylów architektonicznych: barok, klasycyzm i historyzm, eklektyzm, a także modernizm i postmodernizm współczesny. Trzeba zaznaczyć, że dla większości świątyń brak szczegółowych opracowań z historii sztuki. Utrudnieniem w określeniu stylów budowli były ich liczne przebudowy, w tym także zmiany charakteru, np. cerkwi prawosławnej na kościół rzymskokatolicki.

Obszar badań obejmuje miasto i gminę Zagórz (Ryc. 1), położone w województwie podkarpackim, powiecie sanockim, na granicy Karpat Wschodnich i Zachodnich (Kułakowska-Lis 2006: 19). Gminę utworzono w 1977 r., w tym samym roku Zagórz otrzymał też prawa miejskie. Obszar dzisiejszej gminy zaj-

Ryc. 1. Rozmieszczenie badanych obiektów sakralnych (<https://mapa.targeo.pl/>).

Fig. 1. Distribution of sacral objects studied (<https://mapa.targeo.pl/>).

muje około 160 km². Według danych statystycznych ze strony <https://rzeszow.stat.gov.pl/> liczba mieszkańców gminy Zagórz wynosi 13 099 osób (2018 r.). Obecne tereny gminy pomiędzy X i XIV wiekiem znajdowały się na pograniczu węgiersko-polsko-ruskim, aż do roku 1343, kiedy Kazimierz Wielki przyłączył je do Polski. Pierwsze informacje o wsi Zagórz pochodzą z roku 1412, była ona wtedy własnością rodu Tarnawskich. Wraz z rozwijającym się osadnictwem na tych ziemiach powstawały miejsca kultu religijnego. Informacje o pierwszych kościołach pochodzą z około 1400 r. z miejscowości Poraz. W zbliżonych latach wzniesiono cerkwie w Dolinie (1400 r.) i Zasławiu (1467 r.). W Zagórz pierwszy kościół zbudowano w XVII w., a parafia rzymskokatolicka powstała tam w 1750 r., wcześniej wieś należała do parafii w Porazu (Kułakowska-Lis 2006: 65; Osenkowski 2006: 23, 34; <http://zagorz.pl/>). Po pierwszym rozbiórce

Polski Zagórz i pobliskie miejscowości znalazły się pod zaborem austriackim, w obrębie Galicji. Pomiędzy końcem XX a początkiem XXI w. w Zagórzu utworzono urząd gminny, szkołę i pocztę. Pod koniec XIX w. ludność wsi była dość zróżnicowana, ponieważ mieszkało tu w 1895 r. 1200 Polaków, 370 Rusinów, 38 Żydów, 26 osób narodowości niemieckiej, a także kilku Anglików (Osenkowski 2006: 47–49). Okres II wojny światowej odcisnął piętno na terenach Zagórza i okolic. Podczas walk i starć zniszczono infrastrukturę, wiele budynków mieszkalnych i gospodarczych. Kolejne lata nie były spokojne dla tamtejszej ludności, ponieważ pojawiło się zagrożenie ze strony oddziałów UPA. Po przeprowadzeniu akcji „Wisła” wysiedlono mieszkańców narodowości ukraińskiej (wyznania greckokatolickiego) i niektóre wsie przestały istnieć. Na skutek tych zmian nastąpił znaczny ubytek ludności, po której pozostało wiele opuszczonych cerkwi – niektóre z nich popadły w ruinę, część zamieniono na kościoły rzymskokatolickie. Nieodwracalnie zmienił się charakter kulturowy i religijny tych ziem. W ostatnich dziesiątkach lat w wielu miejscowościach zbudowano nowe świątynie (Kułakowska-Lis 2006: 61, 92; Osenkowski 2006: 55).

2. Metodyka badań

Badania składały się z trzech etapów:

2.1. Wykonanie dokumentacji fotograficznej

Zrobiono 345 fotografii obejmujących ornamenty roślinne lub tylko ich detale, znajdujące się zarówno na elewacjach, jak i wewnątrz świątyń – obrazy, polichromie, rzeźby, płaskorzeźby, witraże, przedmioty liturgiczne, w tym m.in. tabernakulum, kielichy mszalne, a także elementy wyposażenia, jak żyrandole, kinkiety, stoły i ławki. Należy wspomnieć, że w przypadku cerkwi ograniczone lub niemożliwe było wykonanie zdjęć w prezbiterium, ze względu na zakaz wstępu dla kobiet. Zapewne zaniżyło to dane dotyczące cerkwi. Ogólny obraz ornamentyki roślinnej udało się jednak uzyskać.

2.2. Sporządzenie bazy danych

Utworzono roboczą bazę fotografii w programie Excel, zawierającą 479 rekordów (rekord to jeden wiersz w tabeli), z których każdy odnosił się do jednego ornamentu. Niektóre z pierwotnych wyżej wspomnianych 345 zdjęć powtórzone są tu kilkakrotnie, jeśli zawierały liczne ornamenty, które były analizowane pojedynczo, w osobnych rekordach. Każdy rekord (wiersz tabeli) zawierał następujące rubryki: miejscowość, numer zdjęcia, nazwa polska taksonu, nazwa łacińska, rodzaj przedstawienia motywu (np. obraz, płaskorzeźba), miejsce w kościele (określenie ogólne, np. nawa główna, prezbiterium), bezpośrednie ułożenie (np. ołtarz główny, żyrandol itd.), pokrój (np. drzewo, krzew) albo organ roślinny (np. kwiat, liść), stopień stylizacji.

2.3. Identyfikacja taksonów roślinnych

Podjęto próbę identyfikacji przedstawionych roślin do gatunku, a jeśli nie było to możliwe – do rodzaju lub rodziny. Należy zaznaczyć, że oznaczenia są mniej lub bardziej prawdopodobne, co wynika z częstych stylizacji, a także z faktu, że wiele motywów botanicznych zawierało tylko niektóre organy roślinne i czasem nie było możliwe odnalezienie istotnych cech diagnostycznych. Część taksonów określono mianem nieoznaczalnych. Identyfikacje sprawdził prof. dr hab. Bogdan Zemanek, specjalizujący się w fitogeografii oraz w roślinach użytkowych świata.

3. Wyniki

3.1. Badane obiekty z ogólnym opisem ornamentów roślinnych

3.1.1. Kościoły

Czaszyn – Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

W 2011 r. miało miejsce poświęcenie kościoła w Czaszynie, o czym informuje tablica na zewnętrznej ścianie. Jest to świątynia trójnawowa z dwoma ołtarzami bocznymi. Kościół jest wprawdzie budynkiem o dużej powierzchni, lecz nie ma wielu zdobieć roślinnych. Trzykrotnie przedstawiona jest lilia biała *Lilium candidum* L., na witrażu, a także na obrazie (Ryc. 2) i rzeźbie św. Józefa. Winorośl właściwa *Vitis vinifera* L. wyobrażona jest w formie płaskorzeźby na chrzcielnicy i w ołtarzu głównym.

Ryc. 2. Lilia biała *Lilium candidum* L. na obrazie przedstawiającym św. Józefa w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Czaszynie. Fot. A. Kaczmarska.

Fig. 2. White lily *Lilium candidum* L. on the painting of St. Joseph in the church of Exaltation of Holy Cross at Czaszyn. Phot. A. Kaczmarska.

Dolina (Zagórz) – Kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny

Kościół zbudowano w 1836 r., ufundowany był przez posiadaczkę wsi Gabriellę z Linckerów Wenzlarową. Pod koniec XIX w. został zamieniony na świątynię greckokatolicką. Po II wojnie światowej i masowych wysiedleniach ludności ukraińskiej ponownie zaczął służyć wiernym wyznania rzymskokatolickiego. W 1956 r. miał miejsce remont kościoła – usunięto wówczas ikonostas, którego pozostałością jest sześć ikon przedstawiających apostołów. Świątynia jest drewniana, jednoprzestrzenna, pokryta jednokalenicowym dachem (Osenkowski 2006: 150). Można w niej znaleźć zaledwie kilka ornamentów roślinnych: płaskorzeźby w formie liści akantu *Acanthus* sp., pędy z kwiatami i owocami róży *Rosa* sp., a także liście winorośli właściwej *Vitis vinifera* L. na chrzcielnicy. Owocująca winorośl oraz kłos zboża (*Poaceae*) ozdabiają tabernakulum.

Lukowe – Kościół pw. Najświętszej Marii Panny Królowej Polski

W 1829 r. powstała cerkiew greckokatolicka pw. św. Dymitra z fundacji Truskolaskich. Od 1970 r. jest to kościół rzymskokatolicki. Ściany i sklepienie świątyni reprezentujące styl barokowo-klasycystyczny pokryte są polichromią. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, pochodzący z 1. połowy XVII w. (Śnieżyńska-Stolot i in. 1982: 58–59). W świątyni występuje niewiele przedstawień roślin, w tym polichromie z silnie stylizowaną winoroślą właściwą *Vitis vinifera* L. i gatunkiem zboża (*Poaceae*). Inne ornamenty występują na kinkiecie (owoce winorośli), żyrandolu (liście akantu *Acanthus* sp.) oraz stoliku znajdującym się w prezbiterium (pędy z liśćmi i owocami winorośli). Najbardziej charakterystyczne motywy można znaleźć na polichromii ozdabiającej sklepienie, w tym liście akantu oplatające malowane obrazy. W scenie zwiastowania NMP przedstawionej na polichromii, do Matki Boskiej przychodzi anioł trzymający w ręku lilię białą *Lilium candidum* L.

Mokre – Kościół pw. Bożego Miłosierdzia

Kościół, poświęcony w 1998 r., jest niewielkim murowanym budynkiem, który pokryty jest trzyspadowym dachem (Klaja 2016: 45). W skromnej ornamentyce kościoła wyróżniono liście akantu *Acanthus* sp. oraz dąb *Quercus* sp. na figurze Matki Boskiej Fatimskiej.

Morochów – Kościół pw. Świętego Jana z Dukli

Kościół został zbudowany w 1998 r., przy wykorzystaniu murów opuszczonego sklepu. Jest to budynek z jednym pomieszczeniem, pokryty dwuspadowym dachem, z małą wieżyczką nad częścią kościoła, w której znajduje się ołtarz (Klaja 2016: 6). Odnaleziono tutaj siedem elementów roślinnych, z czego cztery niemożliwe do identyfikacji. Wśród oznaczonych – płaskorzeźby akantu *Acanthus* sp. na żyrandolu i kłancie drzwi wejściowych oraz jabłko (*Malus* sp.) w pysku węża pod stopą Matki Boskiej przedstawionej w postaci figurki znajdującej się w prezbiterium (Ryc. 3).

Ryc. 3. Figurka Matki Boskiej w kościele pw. św. Jana z Dukli w Morochowie: a – cała rzeźba, b – stopa przydeptująca węża z jabłkiem w pysku. Fot. A. Kaczmarska.

Fig. 3. Figure of Our Lady in the church of St. John of Dukla at Morochów: a – whole sculpture, b – feet trampling the snake with an apple in its mouth. Phot. A. Kaczmarska.

Nowy Zagórz – Kościół pw. Świętego Józefa Rzemieślnika

Kościół wzniesiony w latach 1991–1999, według projektu Adama Gustawa z Rzeszowa, zbudowany jest z cegły, na planie przypominającym w rzucie poziomym gwiazdę (Osenkowski 2006: 137–142). Jeden z „najuboższych florystycznie” obiektów. Znaleziono tylko trzy taksony: pędy zboża (Poaceae), liście winorośli *Vitis vinifera* L. wraz z owocami, a także lilię białą *Lilium candidum* L. na rzeźbie św. Franciszka.

Olchowa – Kościół pw. Najświętszej Marii Panny Matki Kościoła

Kościół w Olchowej powstał na skutek rozbudowy kaplicy dworskiej, będącej własnością rodziny Schrammów. Budowę kaplicy rozpoczęto w 1926 r., w latach 1981–1983 miała miejsce jej przebudowa. W środku świątyni wszystkie ściany i sklepienie pokryte są boazerią, z wyjątkiem nawy bocznej, która ma kasetony. Ołtarz główny wykonany z drewna pochodzi z wcześniejszej kaplicy (Żołyniak 2008b). W świątyni można odnaleźć typowe sakralne elementy roślinne, jak lilia biała *Lilium candidum* L. czy pędy winorośli właściwej *Vitis vinifera* L. zdobiące tabernakulum. Interesujące są rośliny z rodziny Pinaceae, w tym świerk *Picea* sp. oraz sosna *Pinus* sp., występujące na obrazach w przedsionku i w zakrystii.

Poraż – Kościół pw. Matki Boskiej Gromnicznej

Kościół zbudowany został w 1784 r. (poświęcony w 1853 r.), w stylu późnobarokowym z elementami klasycystycznymi. Ściany i sufit pokryte są zniszczoną polichromią, która w niektórych miejscach zakryta jest przez malowane ornamenty. W ołtarzu głównym znajduje się obraz z Matką Boską Bolesną, trzymającą na rękach zdjęte z krzyża ciało Jezusa. W prezbiterium – późnobarokowa ambona bogato zdobiona ornamentami rokokowymi (Osenkowski 1995: 81–82; Karta ewidencyjna 1999; Bańczak 2000: 82; Osenkowski 2006: 175). Dominującym motywem botanicznym są płaskorzeźby w formie liści akantu *Acanthus* sp. Pozostałe ornamenty to róża *Rosa* sp., lilia biała *Lilium candidum* L., pędy winorośli *Vitis vinifera* L. zdobiące ołtarz główny oraz pałka szerokolistna *Typha latifolia* L. – rzeźba w wazonie w ołtarzu bocznym.

Średnie Wielkie – Kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej

Kościół wybudowany został w latach 1983–1985 według planów konstrukcyjnych architekta Jerzego Wiechowskiego z Sanoka (Osenkowski 2006: 178). Spośród dwunastu elementów roślinnych zidentyfikowano pięć. Na obrazie w ołtarzu głównym wyobrażona jest postać Matki Boskiej z Dzieciątkiem trzymającym w jednej ręce dwie niezidentyfikowane rośliny, w drugiej zaś jabłko *Malus* sp. Na tablicy upamiętniającej powstanie kościoła znajdują się płaskorzeźby w formie silnie stylizowanych kwiatów róży *Rosa* sp. Inne zdobienia roślinne to kłos zboża (Poaceae) na monstrancji, a także liście akantu *Acanthus* sp.

Tarnawa Górna – Kościół pw. Świętego Wojciecha

Kościół został wybudowany w latach 1924–1933, zaprojektował go Jan Skóra z Krosna. W ołtarzu głównym widnieje zabytkowy obraz z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej, który pochodzi z klasztoru Karmelitów Bosych w Zagórz. W prezbiterium znajduje się ambona pokryta licznymi złotymi ornamentami, zakończona u dołu bryłą w kształcie ostrosłupa. W apsydzie zlokalizowany jest drewniany barokowy ołtarz ze złożonymi zdobieniami. Na uwagę zasługują obrazy przedstawiające stacje Drogi Krzyżowej, namalowane przez sławnego malarza Józefa Mehoffera (1869–1946) (Osenkowski 2006: 183; Żołyński 2008a). W bogatej „florze” kościoła występuje kilka taksonów roślin, w tym popularnych dla zdobień sakralnych liści akantu *Acanthus* sp. oraz pędów winorośli właściwej *Vitis vinifera* L. Na jednym z obrazów stacji Drogi Krzyżowej wyobrażone są gatunki pochodzenia amerykańskiego – opuncja *Opuntia* sp. oraz agawa amerykańska *Agave americana* L.

Zagórz – Sanktuarium Matki Nowego Życia

Kościół został zbudowany w drugim ćwierćwieczu XVIII w., z wykorzystaniem murów gotyckiej kaplicy. Jest to świątynia późnobarokowa, choć występują tu również elementy innych epok. W barokowym ołtarzu głównym o rokokowym zdobieniu znajduje się najstarszy w tych rejonach obraz Zwiastowania Najświętszej Marii Pannie (Matki Boskiej Zagórskiej lub Matki Nowego Życia) (Ryc. 4).

Ryc. 4. Obraz Zwiastowania Najświętszej Marii Pannie (Matki Boskiej Zagórskiej) w Sanktuarium Matki Nowego Życia w Zagórz. Na sukni Matki Boskiej, płaszczu anioła oraz w tle – stylizowane liście i kwiaty. Fot. B. Zemanek.

Fig. 4. Image of the Annunciation of the Blessed Virgin Mary (Our Lady of Zagórz) in the Sanctuary of the Mother of New Life in Zagórz. On the dress of the Virgin Mary, the angel's coat and in the background – stylized leaves and flowers. Phot. B. Zemanek.

Jego historia liczy ponad 500 lat, istnieją bowiem zapiski głoszące, że został on przesłany do Zagórza przez króla Kazimierza Wielkiego (Osenkowski 2006: 25–29). Obraz ten uważany za cudowny przyciąga co roku setki pielgrzymów. „Spojrzenie botanika” odkrywa na nim wiele pięknych stylizowanych liści i kwiatów, zarówno na sukni Matki Boskiej, płaszczu anioła, jak i w tle. Niestety, stylizacja jest tak silna, że nie można oznaczyć żadnych konkretnych roślin. Natomiast obramowanie obrazu ozdobione jest płaskorzeźbami ulistnionych łodyg z kwiatami tulipana *Tulipa* sp. (Ryc. 5). W wyniku badań okazało się, że Sanktuarium Matki Nowego Życia posiada najwięcej motywów roślinnych spośród wszystkich analizowanych obiektów sakralnych (Tab. 4). Najczęstszym ornamentem są liście akantu *Acanthus* sp., które możemy odnaleźć w formie płaskorzeźb w ołtarzu głównym i bocznym, a także na polichromiach w zakrystii. Występują także płaskorzeźby róży *Rosa* sp., zaś na obrazach jako atrybuty świętych – lilia biała *Lilium candidum* L. Podobizny kilku gatunków roślin znajdują się także w okiennych witrażach, wykonanych w 1939 r., w tym wspomniana lilia biała, róża, a także winorośl właściwa *Vitis*

Ryc. 5. Na obramowaniu u góry – płaskorzeźby ulistnionych łodyg z kwiatami tulipana *Tulipa* sp. Fot. A. Kaczmarska.

Fig. 5. On the border at the top – reliefs of tulip's *Tulipa* sp. stems with leaves and flowers. Phot. A. Kaczmarska.

vinifera L. oraz nieoznaczalny gatunek zboża (Poaceae). Oprócz tego w ornamentyce świątyni są przedstawione: pigwa pospolita *Cydonia oblonga* Mill. i wawrzyn szlachetny *Laurus nobilis* L.

Zahutyń – Kościół pw. Najświętszej Marii Panny Królowej Polski

Mieszkańcy uzyskali zgodę na budowę kościoła w 1956 r., wzniesionego w miejscu starej, zniszczonej w 1945 r., cerkwi. Prace wykończeniowe podjęto pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. Cennym elementem wystroju jest obraz Matki Boskiej Szkaplerznej z XVII w., przeniesiony z klasztoru Franciszkanów w Sanku, a pochodzący prawdopodobnie z klasztoru Karmelitów Bosych w Zagórze. W latach 90. XX w. kościół rozbudowano i obecnie budynek ma konstrukcję wieńcową (Osenkowski 2006: 191–194; Leksykon drewnianej architektury sakralnej [...] 2011: 145). Na zabytkowym obrazie Matki Boskiej Szkaplerznej znajduje się płaskorzeźba z motywem lilii białej *Lilium candidum* L., a po drugiej stronie obrazu rzeźbiony wąż z jabłkiem *Malus* sp. w pysku. Obrazy w ołtarzach bocznych ozdobione są dużymi płaskorzeźbami liści mniszka pospolitego *Taraxacum officinale* Weber (Ryc. 6). Jeden z nich zawiera dodatkowo pędy róży *Rosa* sp. Na jednym z obrazów występują także silnie stylizowane kwiaty, prawdopodobnie niezapominajki *Myosotis* sp.?, a w zdobieniach żyrandola – szyszka pinii *Pinus pinea* L.

Ryc. 6. Rzeźbione liście mniszka pospolitego *Taraxacum officinale* zdobiące obraz w ołtarzu bocznym w kościele pw. NMP Królowej Polski w Zahutyń. Fot. A. Kaczmarska.

Fig. 6. Carved leaves of the common dandelion *Taraxacum officinale* adorning the image in the side altar in the church of Holy Virgin Mary, Queen of Poland at Zahutyń. Phot. A. Kaczmarska.

Zasław (Zagórz) – Kościół pw. Miłosierdzia Bożego

Kościół był poświęcony w 2008 r. Jest to obiekt murowany, pokryty dwuspadowym dachem, z wieżą nad chórem (http://www.parafia-zagorz.pl/wp_budowa_kosciola.html). Oznaczono tu zaledwie trzy roślinne motywy: akant *Acanthus* sp. na obrazie przedstawiającym ukoronowanie Matki Boskiej, lilię białą *Lilium candidum* L. jako atrybut św. Franciszka oraz kłos zboża (Poaceae) na tabernakulum. Pozostałe nieoznaczalne elementy znajdują się np. na witrażach z przedstawieniami liści o różnym stopniu stylizacji.

3.1.2. Cerkwie

Mokre – Cerkiew greckokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego

Cerkiew została zbudowana w 1991 r. Jest to budynek murowany pokryty dwuspadowym dachem. Wewnątrz znajduje się zabytkowy, trójstrefowy ikonostas z 1900 r., pochodzący z cerkwi w Stubienku k. Przemyśla. Ściany wewnątrz cerkwi są bogato zdobione, sklepienie pokryte barwnymi malowidłami nieba (Klaja 2016: 42). Całe wnętrze bogato polichromowane, z motywem owocującej winorośli właściwej *Vitis vinifera* L. oraz lilii białej *Lilium candidum* L., którą trzyma w ręku anioł, a także palmy (Arecaceae). Pozostałe wyobrażenia roślinne zdobiące wnętrze cerkwi to akant *Acanthus* sp., winorośl właściwa i róża *Rosa* sp. występująca m.in. w formie płaskorzeźby na żyrandolu.

Morochów – Cerkiew prawosławna pw. Spotkania Pańskiego

Cerkiew została wybudowana w 1837 r. W latach 1921–1922 oraz 1964 miały miejsce remonty. Jest świątynią orientowaną, o konstrukcji zrębowej, zbudowaną z drewna. Nawa prostokątna z oddzielonym babińcem. Ściany wewnątrz cerkwi pokryte są polichromią, na sklepieniu widnieje malowany wizerunek Michała Archanioła, a także scena ofiarowania Matki Boskiej. Zabytkowy ikonostas w stylu barokowym pochodzi z 1. poł. XIX w. (Śnieżyńska-Stolot i in. 1982: 63–64; Klaja 2016: 8–13). W motywach roślinnych przeważają liście akantu *Acanthus* sp. Na obrazie na sklepieniu przedstawiającym scenę ofiarowania NMP występuje wiele roślin o barwnych kwiatach, jednak oznaczono tylko różę *Rosa* sp., niezapominajkę *Myosotis* sp. oraz dzwonek *Campanula* sp. Na różnych obrazach w cerkwi można wyróżnić brzozę *Betula* sp., cypryas *Cupressus* sp. i świerk *Picea* sp. Płaskorzeźby wawrzynu szlachetnego *Laurus nobilis* L. występują na krzyżu i drewnianym stoliku.

Wielopole (Zagórz) – Cerkiew greckokatolicka pw. Świętego Michała Archanioła

Cerkiew zbudowano na planie krzyża greckiego w 1939 r. ale wybuch II wojny światowej i jej następstwa spowodowały, że budowa nie została ukończona. W 1991 r. została przekazana Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej i wyremontowana. Sklepienie nawy w formie kopuły. W środku kilka ikon pochodzących z cerkwi w Komańczy. W 2008 r. przywieziono tutaj zabytkowe elementy wyposażenia.

żenia z Muzeum w Łańcucie, m.in. obrazy św. Katarzyny Wielkiej Męczennicy, św. Michała Archaniola oraz ikonostas z początków XX w. (Osenkowski 2006: 185–186). Oznaczono pięć taksonów roślin, w tym najczęściej występujący akant *Acanthus* sp. w formie płaskorzeźby na ikonostasie, feretronach, kinkietach oraz żyrandolu. Na obrazach z aniołem i św. Katarzyną wyobrażona jest lilia biała *Lilium candidum* L. Carskie wrota ozdobione są rzeźbami pędów owocującej winorośli właściwej *Vitis vinifera* L. (Ryc. 7), a na jednym z obrazów namalowana jest pałka *Typha* sp.

Ryc. 7. Rzeźby winorośli właściwej *Vitis vinifera* na carskich wrotach w ikonostasie w cerkwi greckokatolickiej pw. św. Archaniola Michała w Wielopolu (Zagórz). Fot. A. Kaczmarska.

Fig. 7. The sculptures of the grapevine *Vitis vinifera* at the tsar's gate in the iconostasis in the Uniate church of the St. Archangel Michael at Wielopole (Zagórz). Phot. A. Kaczmarska.

Zagórz – Cerkiew prawosławna pw. Świętego Michała Archaniola

Cerkiew wzniesiona w 1836 r., gruntownie odnowiona w 1925 r. Posiada cechy klasycyzmu józefińskiego. Wewnątrz znajduje się zabytkowy ikonostas z XIX w. oraz ławy z początku XX w. Ściany bez podziałów architektonicznych pokryte polichromią (Karta ewidencyjna 1991; Osenkowski 2006: 42–43). Podczas wykonywania dokumentacji fotograficznej w obiekcie prowadzony był remont, w związku z tym część wyposażenia została wyniesiona. W cerkwi dominującym motywem roślinnym są liście akantu *Acanthus* sp. wyobrażone przede wszystkim na polichromii w nawie i prezbiterium, a także jako płaskorzeźby ikonostasu. Innym gatunkiem jest róża *Rosa* sp., a na jednym z obrazów w prezbiterium lilia o czerwonych kwiatach *Lilium* sp. Prawie połowy ornamentów nie udało się oznaczyć, ze względu na duży stopień stylizacji oraz zamazanie konturów form roślinnych.

3.2. Zidentyfikowane taksony roślin

W ornamentyce badanych obiektów sakralnych zidentyfikowano 29 taksonów roślinnych, w tym 11 gatunków, 14 rodzajów oraz 4 rodziny. Motywy, które udało się oznaczyć do gatunku zebrane są w 79 rekordach bazy fotografii (16,5%) (Tab. 1). Najczęściej występowały: winorośl właściwa *Vitis vinifera* L. – 37 rekordów (7,7%) i lilia biała *Lilium candidum* L. – 28 rekordów (5,8%). Ornamenty oznaczone do rodzaju zebrane są w 206 rekordach (43%) (Tab. 2). Pośród nich najczęściej występował akant *Acanthus* sp., który był najliczniejszy spośród wszystkich taksonów – 149 rekordów (31,1%), drugim pod względem reprezentatywności rodzajem była róża *Rosa* sp. – 27 rekordów (5,6%). Motywy oznaczone do rodziny – to 33 rekordy bazy fotografii (6,9%) (Tab. 3). Najliczniejsze w tej grupie były rośliny z rodziny Poaceae – 13 rekordów (2,7%). Pozostałe, nieoznaczalne formy roślinne, liczą 161 rekordów (33,6%). W tabelach 4 i 5 zestawiono zbiorczo gatunki, rodzaje i rodziny roślin zidentyfikowanych w ornamentyce badanych kościołów (Tab. 4) i cerkwi (Tab. 5).

3.3. Przedstawione organy i formy wzrostu roślin oraz umiejscowienie ich w świątyniach

W wyniku analizy botanicznej stwierdzono występowanie następujących organów roślinnych i form wzrostu: drzewo, kłos, krzew, kwiat, kwiatostan, kwiaty i liście, liście, liście i owoce, owoc, pęd z kwiatami, pęd z liśćmi, pęd z liśćmi i kwiatami, pęd z liśćmi i owocami oraz szyszka. Najczęściej reprezentowanymi organami roślinnymi były liście – 191 rekordów (39,9%) i kwiaty – 70 rekordów (14,6%). Najmniej liczne były takie przedstawienia, jak krzew i szyszka – każde występujące w liczbie 4 rekordów (0,8%). Form, których nie udało się określić było łącznie 23 (4,8%). W świątyniach rzymskokatolickich motywy botaniczne pojawiały się najczęściej w prezbiterium – 110 rekordów (37,8%) oraz nawie – 94 rekordy (32,3%). W cerkwiach największa liczba ornamentów występowała w nawie – 96 rekordów (51,1%) oraz ikonostasie – 52 rekordy (27,7%).

3.4. Stylizacja ornamentów

Formy stylizacji roślin pojawiające się w ornamentyce posiadają szeroką skalę, od kompozycji bardzo realistycznych po mocno przekształcone. Powodem wszelkich zmian mogą być celowe działania artysty, który pragnie uwydatnić dekoracyjność danego motywu (Galera 2007: 25). W wyniku tego niektóre elementy roślinne są podkreślane, a inne eliminowane. Łodyga lub pień mogą stawać się centralną częścią danej kompozycji, zaś stopień stylizacji liści i kwiatów powoduje, że z trudem przypominają one swój wygląd u danej rośliny w naturze (Makowska 2005: 6). Spośród motywów roślinnych występujących w badanych obiektach 29 rekordów można zaliczyć do realistycznych przedstawień roślin, 94 – do lekko stylizowanych, zaś najwięcej – 365 rekordów – silnie stylizowanych. Na rycinie (Ryc. 8) przedstawiono różne stopnie stylizacji liści akantu oraz pędów i owoców winorośli właściwej.

Tabela 1. Taksony roślin zidentyfikowane do gatunku.**Table 1.** Plant taxa identified to the level of species.

Gatunki <i>Species</i>	Liczba rekordów <i>Number of records</i>	% wszystkich rekordów <i>% of all records</i>
<i>Agave americana</i> L.	1	0,2
<i>Convolvulus arvensis</i> L.?	1	0,2
<i>Cupressus sempervirens</i> L.	1	0,2
<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	2	0,4
<i>Helianthus annuus</i> L.	1	0,2
<i>Laurus nobilis</i> L.	5	1,0
<i>Lilium candidum</i> L.	28	5,8
<i>Pinus pinea</i> L.	1	0,2
<i>Taraxacum officinale</i> Weber	1	0,2
<i>Typha latifolia</i> L.	1	0,2
<i>Vitis vinifera</i> L.	37	7,7
Suma / Total	79	16,5

Tabela 2. Taksony roślin zidentyfikowane do rodzaju.**Table 2.** Plant taxa identified to the level of genus.

Rodzaje <i>Genera</i>	Liczba rekordów <i>Number of records</i>	% wszystkich rekordów <i>% of all records</i>
<i>Acanthus</i> sp.	149	31,1
<i>Betula</i> sp.	1	0,2
<i>Campanula</i> sp.	4	0,8
<i>Cupressus</i> sp.	1	0,2
<i>Lilium</i> sp.	3	0,6
<i>Malus</i> sp.	5	1,0
<i>Myosotis</i> sp.?	2	0,4
<i>Opuntia</i> sp.	1	0,2
<i>Picea</i> sp.	3	0,6
<i>Pinus</i> sp.	3	0,6
<i>Quercus</i> sp.	4	0,8
<i>Rosa</i> sp.	27	5,6
<i>Tulipa</i> sp.	2	0,4
<i>Typha</i> sp.	1	0,2
Suma / Total	206	43,0

Tabela 3. Taksony roślin zidentyfikowane do rodziny.**Table 3.** Plant taxa identified to the level of family.

Rodziny <i>Families</i>	Liczba rekordów <i>Number of records</i>	% wszystkich rekordów <i>% of all records</i>
Arecaceae	8	1,7
Asteraceae	9	1,9
Pinaceae	3	0,6
Poaceae	13	2,7
Suma / Total	33	6,9

Tabela 4. Gatunki, rodzaje i rodziny roślin zidentyfikowanych w ornamencie kościołów. W komórkach tabeli podano liczbę ornamentów dla każdego taksonu.**Table 4.** Species, genera and families of plants identified in Roman Catholic churches ornamentation. The number of ornaments for each taxon is given in table cells.

Taksony / <i>Taxa</i>		Kościoły / <i>Churches</i>												
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Gatunki / <i>Species</i>	<i>Agave americana</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	<i>Convolvulus arvensis</i> L.?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	<i>Cupressus sempervirens</i> L.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
	<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
	<i>Helianthus annuus</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	<i>Laurus nobilis</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
	<i>Lilium candidum</i> L.	3	-	1	-	-	1	2	3	1	1	7	2	1
	<i>Pinus pinea</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	<i>Taraxacum officinale</i> Weber	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	<i>Typha latifolia</i> L.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	<i>Vitis vinifera</i> L.	3	2	5	-	-	2	1	2	-	7	3	2	-

Rodzaje / Genera	<i>Acanthus</i> sp.	-	2	4	4	2	-	-	32	3	6	23	5	1
	<i>Campanula</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
	<i>Lilium</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
	<i>Malus</i> sp.	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	1	-
	<i>Myosotis</i> sp.?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	<i>Opuntia</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	<i>Picea</i> sp.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
	<i>Pinus</i> sp.	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-
	<i>Quercus</i> sp.	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-
	<i>Rosa</i> sp.	-	1	-	-	-	-	3	5	1	1	8	1	-
	<i>Tulipa</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-
Rodziny Families	Arecaceae	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1	-
	Asteraceae	1	-	1	-	-	-	-	2	-	1	2	-	-
	Pinaceae	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-
	Poaceae	-	1	1	-	-	1	1	-	1	2	2	1	1
Liczba oznaczonych ornamentów / Number of identified ornaments (łącznie / total 207)		7	6	12	5	3	4	14	50	7	22	58	16	3
Liczba oznaczonych taksonów / Number of identified taxa (łącznie / total 26)		3	4	5	2	2	3	10	10	5	10	16	10	3

Objaśnienia / Explanations:

1. Czaszyn - Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego / church of Exaltation of Holy Cross
2. Dolina (Zagórz) - Kościół pw. NMP / church of Holy Virgin Mary
3. Łukowe - Kościół pw. NMP Królowej Polski / church of Holy Virgin Mary, Queen of Poland
4. Mokre - Kościół pw. Bożego Miłosierdzia / church of God's Mercy
5. Morochów - Kościół pw. św. Jana z Dukli / church of St. John of Dukla
6. Nowy Zagórz - Kościół pw. św. Józefa Rzemieślnika / church of St. Joseph the Craftsman
7. Olchowa - Kościół pw. NMP Matki Kościoła / church of Holy Virgin Mary, Mother of the Church
8. Poraż - Kościół pw. Matki Boskiej Gromnicznej / church of Our Lady of Candlemas
9. Średnie Wielkie - Kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej / church of Our Lady of the Rosary
10. Tarnawa Górna - Kościół pw. św. Wojciecha / church of St. Adalbert
11. Zagórz - Sanktuarium Matki Nowego Życia / sanctuary of Mother of New Life
12. Zahutyń - Kościół pw. NMP Królowej Polski / church of Holy Virgin Mary, Queen of Poland
13. Zasław (Zagórz) - Kościół pw. Miłosierdzia Bożego / church of God's Mercy

Tabela 5. Gatunki, rodzaje i rodziny roślin zidentyfikowanych w ornamentyce cerkwi. W komórkach tabeli podano liczbę ornamentów dla każdego taksonu.

Table 5. Species, genera and families of plants identified in Uniate and Orthodox churches ornamentation. The number of ornaments for each taxon is given in table cells.

Taksony / Taxa		Cerkwie <i>Uniate and Orthodox churches</i>			
		1	2	3	4
Gatunki/ <i>Species</i>	<i>Laurus nobilis</i> L.	-	3	-	-
	<i>Lilium candidum</i> L.	2	2	2	-
	<i>Vitis vinifera</i> L.	3	2	3	2
Rodzaje / <i>Genera</i>	<i>Acanthus</i> sp.	18	13	16	20
	<i>Betula</i> sp.	-	1	-	-
	<i>Campanula</i> sp.	-	2	-	-
	<i>Cupressus</i> sp.	-	1	-	-
	<i>Lilium</i> sp.	-	-	-	1
	<i>Malus</i> sp.	-	1	-	-
	<i>Myosotis</i> sp.	-	1	-	-
	<i>Picea</i> sp.	-	2	-	-
	<i>Rosa</i> sp.	2	2	-	3
	<i>Typha</i> sp.	-	-	1	-
Rodziny/ <i>Families</i>	Arecaceae	2	-	2	-
	Asteraceae	2	-	-	-
	Poaceae	-	1	-	1
Liczba oznaczonych ornamentów / <i>Number of identified ornaments</i> (łącznie / <i>total</i> 111)		29	31	24	27
Liczba oznaczonych taksonów / <i>number of identified taxa</i> (łącznie / <i>total</i> 16)		6	12	5	5

Objaśnienia / *Explanations*

1. Mokre - Cerkiew greckokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego / *Uniate church of Transfiguration*
2. Morochów - Cerkiew prawosławna pw. Spotkania Pańskiego / *Orthodox church of Presentation of the Lord*
3. Wielopole (Zagórz) - Cerkiew greckokatolicka pw. św. Michała Archaniola / *Uniate church of St. Archangel Michael*
4. Zagórz - Cerkiew prawosławna pw. św. Michała Archaniola / *Orthodox church of St. Archangel Michael*

4. Symbolika roślin w kulturze – wybrane przykłady

Akant *Acanthus* sp. (Acanthaceae)

Powycinane, koleczaste liście akantu należą do najpowszechniejszych motywów roślinnych w architekturze. W starożytnej Grecji były pierwowzorami rzeźbień kapiteli kolumn korynckich, które powtarzano później w zdobnictwie neoklasycyzmu i późniejszym. W sztuce chrześcijańskiej liście akantu symbolizują mękę Chrystusa (Feuillet 2006: 7; Kobielski 2006: 23–25), a także ból grzechu (De Cleene, Lejeune 2003b: 61).

Jabłoń *Malus* sp. (Rosaceae)

Owoc jabłoni jest symbolem miłości, radości doczesnej, pokusy i niebezpieczeństwa (Kopaliński 2001: 108; Szcześniak 2013: 182). Jabłko jako owoc zakazany, zerwany przez Ewę, jest oznaką upadku człowieka, zaś jabłko trzymane w ręku przez Marię lub Dzieciątko jest znakiem zmartwychwstania i zbawienia (Impelluso 2006: 149). Matka Boska przydeptująca węży z jabłkiem w pysku symbolizuje zwycięstwo nad szatanem.

Lilia biała *Lilium candidum* L. (Liliaceae)

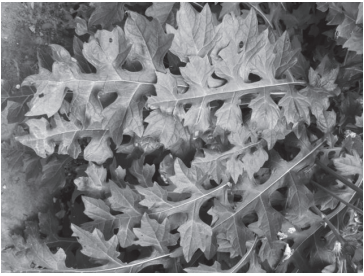
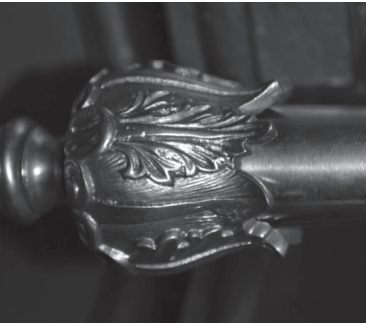
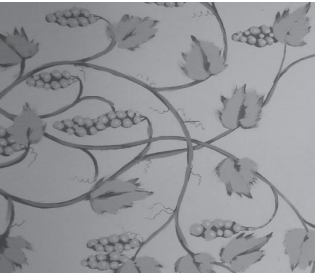
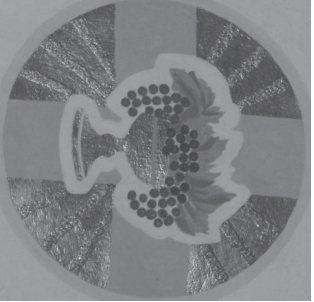
Lilia symbolizuje wiosnę, piękno, miłość, pożądanie, płodność i światłość. Przyznaje się jej miano kwiatu weselnego, oznaczającego dziewictwo panny młodej (Kopaliński 2001: 197–198). Kwiat lilii w symbolice chrześcijańskiej oznacza czystość duszy i ciała. Jedną z ważniejszych roślin porównywanych do Matki Boskiej. Lilia pojawia się także jako atrybut świętych, przypominając ich cnoty, np. św. Józefa, czy św. Antoniego Padewskiego (De Cleene, Lejeune 2003b: 324; Kobielski 2006: 121–124).

Mniszek pospolity *Taraxacum officinale* Weber (Asteraceae)

Wśród Słowian Wschodnich pola kwitnących roślin (w tym mniszka) symbolizowały życie na Ziemi, które swój początek miało w jednym czasie, z kolei gorzki sok rośliny nawiązywał do trudów życia, jakich można doświadczyć (Szcześniak 2013: 225–226). W kulturze chrześcijańskiej symbolizuje Mękę Pańską, ze względu na gorzki smak. Żydzi spożywali mniszek podczas uczty paschalnej wśród „gorzkich ziół” (Kobielski 2006: 142–143) (na terenie Izraela występują różne gatunki rodzaju *Taraxacum*).

Palma (Arecaceae)

Palma, a zwłaszcza jej liść, jest najstarszym symbolem zwycięstwa, pokoju, a także wiecznego życia. W starożytności noszono jej liście w pochodach triumfalnych i procesjach religijnych. Jej obecność w sztuce kościelnej sięga samych początków chrześcijaństwa. Liśćmi palmowymi zdobi się świątynie podczas

Nazwa taksonu Name of the taxon	Stopnie stylizacji / Degree of stylization			
	Oryginalna roślina Original plant	Realistyczne odwzorowanie Realistic image	Lekka stylizacja Light stylization	Silna stylizacja Strong stylization
<i>Acanthus</i> sp.				
<i>Vitis vinifera</i> L.				

Ryc. 8. Różne stopnie stylizacji: liści akantu *Acanthus* sp. oraz pędów i owoców winorośli właściwej *Vitis vinifera* L. Fot. A. Kaczmarek. **Fig. 8.** Different degrees of stylization: bear's breech leaves *Acanthus* sp., and shoots and fruits of grapevine *Vitis vinifera*. Phot. A. Kaczmarek.

Niedzieli Palmowej, na pamiątkę uroczystego powitania Chrystusa przy wejściu do Jerozolimy. Wyraża też triumf Boga nad śmiercią oraz zwycięstwo życia wiecznego (De Cleene, Lejeune 2003a: 213–214; Kobielus 2006: 165–169).

Róża *Rosa* sp. (Rosaceae)

Wschodni Słowianie uważali różę za symbol piękna, miłości, młodości, często porównywano ją z panną młodą. Kwiaty różane oznaczały także przepych oraz pojawiały się w obrzędach pogrzebowych (Szczęśniak 2013: 263–264). W symbolice chrześcijańskiej, w zależności od barwy kwiatów, roślina ta posiada różne znaczenia. Czerwona symbolizuje mękę i krew Jezusa, jednocześnie także miłość Boga do człowieka. Biała róża uważana jest za kwiat czystości, stąd też jest symbolem Najświętszej Marii Panny. Kolce róży natomiast utożsamiane są z grzechem, dlatego atrybutem Matki Boskiej jest „róża bez kolców” (Kopaliński 2001: 363; Kobielus 2006: 184–189).

Słonecznik zwyczajny *Helianthus annuus* L. (Asteraceae)

Roślina określana jako stróż i obrońca człowieka, dodająca sił mężczyznom. Uważano, że w sierpniu nabiera czarodziejskiej mocy i wtedy należy ją zrywać (Szczęśniak 2013: 276). W chrześcijaństwie słonecznik odwracający swe kwiatostany w stronę słońca oznacza przywiązanie i porównywany jest do mniszki żyjącej stale w klasztorze, wpatrującej się w Jezusa, którego symbolem jest słońce (Rotter 2010: 81).

Tulipan *Tulipa* sp. (Liliaceae)

Symbol miłości oraz nietrwałości dóbr ziemskich. W symbolice chrześcijańskiej oznacza przemijające życie ludzkie. Kwiaty tulipana pojawiały się w baroku jako motywy religijno-artystyczne oznaczające marność (Impelluso 2006: 82; Rotter 2010: 85).

Wawrzyn szlachetny *Laurus nobilis* L. (Lauraceae)

W starożytności wawrzyn symbolizował zwycięstwo i sławę. Służył do oczyszczania ludzi zarówno chorych, jak i moralnie zbrukanych. W chrześcijaństwie, jako roślina wiecznie zielona, był oznaką wiecznego życia i zmartwychwstania (Forstner 1990: 177; De Cleene, Lejeune 2003a: 129–130). Występuje również motyw wieńca laurowego przyznawanego za trud włożony w pracę nad samodoskonaleniem. Symbolizuje triumf nad grzechem i złem (Kobielus 2006: 211–212).

Winorośl właściwa *Vitis vinifera* L. (Vitaceae)

Symbol bogactwa, płodności, nowego życia, w pieśniach weselnych winorośl oznaczała rozpoczęcie przez młodych nowej drogi życia (Szczęśniak 2013: 317). W chrześcijaństwie przedstawia Chrystusa i jego wyznawców, przy czym Chrystus jest winnym szczepem, ludzkie dusze gałązkami latorośli, a jego Ojciec

winogradnikiem (czyli ogrodnikiem uprawiającym winorośl) (Kobielus 2006: 220–225; Kopaliński 2001: 474). Winogrona oznaczają święto, radość, młodość, urodzaj, gościnność. W chrześcijaństwie symbolizują krew Chrystusa i Eucharystię (Kopaliński 2001: 473).

5. Podsumowanie

1. Rezultatem badań jest pierwsza inwentaryzacja motywów roślinnych w architekturze sakralnej miasta i gminy Zagórz w województwie podkarpackim, powiecie sanockim w południowo-wschodniej Polsce. Zanalizowano 17 świątyń, w tym 13 kościołów rzymskokatolickich i 4 cerkwie obrządku wschodniego. Wykonana została dokumentacja fotograficzna ornamentów, a na jej podstawie – baza danych licząca 479 rekordów. Ponad połowę z nich tj. 318 (66,3%) udało się zidentyfikować, a 161 (33,6%) pozostało jako nieoznaczalne. W kościołach oznaczono 207 ornamentów (w tym 26 taksonów) (Tab. 4), w cerkwiach – 111 (16 taksonów) (Tab. 5). Łącznie udało się zidentyfikować 29 taksonów (gatunków, rodzajów i rodzin) (Tab. 1–3).

2. Porównanie kościołów i cerkwi powstałych w tym samym przedziale czasowym wykazuje, że te drugie posiadają więcej ornamentów, ale ich różnorodność gatunkowa jest o wiele mniejsza. Stylizacje są często tak silne, że dokładne oznaczenie jest niemożliwe.

3. Przeważały rośliny popularne w sztuce sakralnej, pochodzące z południowych lub południowo-wschodnich regionów Europy, a także Azji Zachodniej. Najczęściej występował akant *Acanthus* sp. (zob. zestawienia ilościowe w tabelach 1–3) posiadający naturalny zasięg w obszarze śródziemnomorskim Europy. Mniej licznie – winorośl właściwa *Vitis vinifera* L. – jedna z najstarszych roślin uprawnych wywodząca się z Bliskiego Wschodu, podobnie jak lilia biała *Lilium candidum* L. Często przedstawiano popularną w zdobnictwie różę *Rosa* sp. wzorowaną zwykle na ogrodowych odmianach. Odnotowano niewiele roślin występujących dziko w Polsce, które teoretycznie mogły być odwzorowane z natury, jak np. mniszek pospolity *Taraxacum officinale* Weber i pałka szerokolistna *Typha latifolia* L., a także uprawiany od dawna słonecznik zwyczajny *Helianthus annuus* L. pochodzenia amerykańskiego. Zdziwienie muszą budzić w scenach z życia Chrystusa przedstawienia roślin, które w jego czasach nie dotarły jeszcze do Europy z Ameryki: agawa amerykańska *Agave americana* L. i opuncja *Opuntia* sp. Wynikało to zapewne z faktu, że artyści podróżujący do Ziemi Świętej obserwowali te gatunki, nie orientując się, że są one obcymi elementami w krajobrazie.

4. Większość roślin przedstawionych w ornamentyce posiada bogatą symbolikę ludową i chrześcijańską, wywodzącą się nierzadko z czasów antyku.

5. Najwięcej zdobień roślinnych stwierdzono w najstarszych świątyniach. Im bliżej czasów współczesnych, tym są one uboższe z punktu widzenia „florystyki kulturowej”. Wynika to z prądów panujących w XX-wiecznej architekturze, a także zasad regulujących wystrój kościołów, w których odchodzi się od dekoracji na rzecz prostoty i umiaru w zdobieniu.

6. Przyczyną występowania stosunkowo małej „różnorodności florystycznej” w niektórych świątyniach mogły być też kwestie finansowe. Wiele z nich powstało bowiem w dość szybkim tempie i możliwie jak najmniejszym kosztem.

7. Podobnie jak bioróżnorodność regionu jest niepowtarzalną wartością przyrodniczą, tak i różnorodność „flory” w obiektach sakralnych jest cennym walorem kulturowym. Do najbogatszych pod względem „botanicznym” należało Sanktuarium Matki Nowego Życia w Zagórz, w którym oznaczono 74 ornamentów (a wśród nich – 16 taksonów (Tab. 4). Bogactwo to można wytłumaczyć m.in. długą historią świątyni pochodzącej z XVIII w., barokowym wystrojem oraz obecnością cudownego obrazu Matki Boskiej Zagórskiej. Obraz ten skłaniał zapewne fundatorów i artystów do wzbogacenia ornamentyki wnętrza.

8. Niniejszy artykuł jest jedynie ogólną inwentaryzacją motywów roślinnych w budynkach sakralnych. Niektóre obiekty, jak np. wspomniany wyżej, najbogatszy pod względem zdobień roślinnych kościół, zasługują na szczegółowe opracowanie, z uwzględnieniem wiedzy z zakresu historii sztuki oraz z dokładnym pokazaniem roślin „rozkwitających” za sprawą artystów w różnych zakątkach świątyni.

Podziękowania

Składamy serdeczne podziękowanie prof. dr. hab. Bogdanowi Zemankowi za sprawdzenie botanicznej identyfikacji badanych ornamentów roślinnych.

Literatura

- Bańczak E. 2000. Dzieje i współczesne czasy Porąba. Wydawnictwo Sztafeta Sp. z o.o. w Stalowej Woli, Stalowa Wola, ss. 123.
- Będkowska P., Zemanek A. 2016. Ornamenty roślinne w architekturze sakralnej Krakowa (XIX/XX wieku, wybrane obiekty). *Floral ornaments in sacral architecture of Cracow (the 19th-20th centuries, chosen objects)*. *Opuscula Musealia* 24: 93–106 oraz strony nlb. z rycinami.
- De Cleene M., Lejeune M.C. 2003a. *Compendium of symbolic and ritual plants in Europe. Vol. I: Trees and shrubs*. Man & Culture Publishers, Ghent, Belgium, pp. 885.
- De Cleene M., Lejeune M.C. 2003b. *Compendium of symbolic and ritual plants in Europe. Vol. II: Herbs*. Man & Culture Publishers, Ghent, Belgium, pp. 695.
- Feuillet M. 2006. *Leksykon symboli chrześcijańskich*. Księgarnia św. Wojciecha, Poznań, ss. 163.

- Forstner D. OSB 1990. Świat symboliki chrześcijańskiej. Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa, ss. 544 oraz strony nlb. z rycinami.
- Galera H. 2007. Klasycystyczne motywy roślinne w dekoracjach Zamku Królewskiego w Warszawie. *Classical plant motifs used in the ornamentation of the Royal Castle in Warsaw*. *Wiadomości Botaniczne* 51(1/2): 15–26.
- Impelluso L. 2006. Natura i jej symbole: rośliny i zwierzęta. Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa, ss. 382.
- Kłaja P. 2016. Morochów: krótki przewodnik po dawnej i współczesnej wsi. Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Wsi Morochów; Koło Gospodyń Wiejskich w Morochowie. Krośnieńska Oficyna Wydawnicza, Krosno, ss. 48.
- Kobieliński S. 2006. *Florarium christianum*. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze. Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec, ss. 271, ryciny ss. 84.
- Kopaliński W. 2001. Słownik symboli. Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Warszawa, ss. 521.
- Kuśkowska-Lis J. 2006. Zagórz. Tam, gdzie Ośława do Sanu wpada i spotykają się kultury. Urząd Miasta i Gminy Zagórz, Zagórz, ss. 101.
- Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia. 2011. T. II: M-Ż. K. Zieliński (red.). Stowarzyszenie „Pro Carpathia”, Rzeszów, ss. 216.
- Makowska B. 2005. Motywy roślinne w dekoracjach krakowskich kamienic z przełomu XIX/XX wieku. *Floral motives in the decoration of Kraków tenement houses of the turn of the 19th and 20th century*. *Wiadomości Botaniczne* 49(3–4): 5–14.
- Morel J.-P., Mercuri A. M. (red.) 2009. *Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*. Edipuglia, Bari, pp. 284.
- Osenkowski Z. 1995. Miejscowości gminy Zagórz. W: Z. Osenkowski (red.). *Zagórz nad Ośławą*. Wydawnictwo Mitel, Rzeszów, s. 73–90.
- Osenkowski Z. 2006. *Zagórz nad Ośławą: z dziejów miasta i gminy*. Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka w Sanoku, Sanok, ss. 307.
- Rotter L. 2010. Symbolika kwiatów i ziół. W: J. Marecki, L. Rotter L. (red.). *Symbol – Znak – Przesłanie. Symbolika roślin*. Wydawnictwo UNUM, Kraków, s. 75–88.
- Szcześniak K. 2013. Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, Sopot, ss. 410.
- Śnieżyńska-Stolot E., Stolot F., Brykowski R., Struszyńska E. 1982. Katalog zabytków sztuki. T. I. Woj. Krośnieńskie, z. 2. Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice. Instytut Sztuki PAN, Warszawa, ss. 187.
- Zemanek A., Zemanek B. 2005. Roślina i sacrum w historii cywilizacji. (Sum. The plant and the Sacrum in the history of civilisation). W: B. Domański, S. Skiba (red.). *Geografia i sacrum*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 472–480.
- Żołyniak K. 2008a. Opis kościoła parafialnego. W: *Stulecie Parafii Tarnawa Górna 1908–2008*. Wyd. Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Wojciecha w Tarnawie Górnej, Tarnawa Górna, s. 107–124.
- Żołyniak K. 2008b. Opis kościoła filialnego. W: *Stulecie Parafii Tarnawa Górna 1908–2008*. Wyd. Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Wojciecha w Tarnawie Górnej, Tarnawa Górna, s. 125–140.

Materiały archiwalne

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatury w Krośnie:

- Karta ewidencyjna – Cerkiew par. gr.-kat. pw. św. Michała, ob. cerkiew fil. prawosławna pw. św. Michała Archanioła, oprac.: Bosak B., Bosak A., 1991.
- Karta ewidencyjna – Kościół parafialny rzymskokatolicki pw. Matki Bożej Gromnicznej w Porażu, oprac.: Bosak B., Bosak A., 1999.

Źródła internetowe

<https://rzeszow.stat.gov.pl/> [dostęp: 30.04.2018]

https://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpackie/portrety_gmin/sanocki/zagorz.pdf [dostęp: 30.04.2018]

<http://zagorz.pl/> [dostęp: 30.04.2018]

(http://www.parafia-zagorz.pl/wp_budowa_kosciola.html) [dostęp: 30.04.2018]

Źródło internetowe mapy

<https://mapa.targo.pl/zagorz,671313/gmina> [dostęp: 30.04.2018]

Summary

There is rich plant ornamentation, only partly examined by botanists and art historians, in the sacral architecture of southern and western Europe. Interdisciplinary research of this type is rare in Poland. The article presents the results of the first inventory of plant motifs in the temples of the town and the commune of Zagórz in south-eastern Poland. 17 objects were examined, including 13 Roman Catholic churches and 2 Uniate and 2 Orthodox churches. In order to identify the botanical ornaments, photographic documentation was made, and on its basis a database of 479 records was prepared. Over half of them, i.e. 318 (66.3%) were identified, and 161 (33.6%) were considered as indeterminable. In Roman Catholic churches 207 ornaments (26 plant taxa) were identified (Table 4), in Uniate or Orthodox churches – 111 (16 taxa) (Table 5). In total, 29 taxa have been identified, including 11 species, 14 genera and 4 plant families.

Prevailed plants popular in sacred art, from the southern or south-eastern regions of Europe and West Asia, grown with us for a long time in the gardens. The bear's breech *Acanthus* sp., having its natural range in the Mediterranean area of Europe, most often occurred. The grapevine *Vitis vinifera* L., one of the oldest cultivated plants originating from the Middle East, as well as the white lily *Lilium candidum* L. were less numerous. There were few plants found in Poland that could theoretically be drawn from nature, such as the dandelion *Taraxacum officinale* Weber and the great reedmace *Typha latifolia* L., as well as the long cultivated sunflower *Helianthus annuus* L. of American origin. The richest “flo-

ristically” was the Sanctuary of the Mother of New Life in Zagórz (74 ornaments, including 16 taxa). Just as the biodiversity of the region is a unique natural value, the diversity of the „ornamental flora” of sacred buildings is a valuable cultural value deserving special protection.